

*Грабовська О. О.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО НАДАННЯ ОСОБІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ПРИМУСОВОМУ ПОРЯДКУ

Анотація. У статті предметно розкривається правова природа справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, які розглядаються та вирішуються судами в порядку цивільного судочинства.

Доведено, що компетенція суду щодо вирішення справ даної категорії зумовлена відсутністю згоди особи на психіатричну допомогу, тоді як основоположними правовими актами в даній сфері, зокрема, Резолюцією 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року (пункт 11), Законом України «Про психіатричну допомогу» (стаття 11), передбачено необхідність в отриманні згоди особи на допомогу такого роду.

Встановлено мету вирішення судом справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також забезпечення її самої та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

Враховуючи види психіатричної допомоги, встановлені Розділом II Закону України «Про психіатричну допомогу», якою встановлено види психіатричної допомоги: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 13), а також предметну регламентацію заяв у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV Цивільного процесуального кодексу України, запропоновано справи про надання особі психіатричної допомоги поділяти на підкатегорії (підвиди): 1) справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром; 2) справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Зроблено висновок про доцільність виділення як окремих категорій, справ про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, та справ про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, оскільки для продовження психіатричного лікування лікарем-психіатром подається окрема заява, відкривається відповідне провадження, здійснюється судочинство в порядку, передбаченому Главою 10 Розділу IV ЦПК України тощо.

Ключові слова: цивільне судочинство; цивільні справи; окреме провадження; психіатрична допомога; психіатрична допомога в примусовому порядку; категорія цивільних справ; підкатегорія (підвид) цивільних справ.

Постановка проблеми. Психічні захворювання статтею 53 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» віднесено до соціально небезпечних захворювань [1]. Відповідно, державою створено систему надання психіатричної допомоги, яка враховує не лише медичні аспекти, а й правові.

Сферу надання психіатричної допомоги загалом, а також вирішення питання про примусовий порядок її надання в судовому порядку, урегульовано досить великим масивом міжнародних та національних актів України. Аналіз їх положень свідчить про наявність певних розбіжностей у визначеннях основоположних понять, процедур тощо. Особливу увагу звернуто на процесуальний порядок розгляду та вирішення судами справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України). Шляхом виділення специфічних ознак предметної діяльності суду, доводиться узагальненість назви даної категорії цивільних справ та обґрунтовується необхідність у їх розмежуванні та окремої цивільної процесуальної регламентації.

Стан дослідження. Питання про необхідність виділення підвидів справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку в цивільній процесуальній доктрині не підіймалося. Також відсутні наукові пропозиції щодо необхідності оптимізації регулювання кожного підвиду такого роду справ цивільним процесуальним законодавством України.

Мета статті зумовлена проблемами теоретичного та практичного характеру і полягає у розробці пропозицій щодо диференціації справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, і, відповідно, удосконалення процедури їх розгляду та вирішення судами.

Виклад основного матеріалу. Специфіка психічних розладів є такою, що подекуди особа не усвідомлює наявності такого розладу, а отже, заперечує проти огляду та лікування, проявляє апатію чи, навпаки, агресію тощо. У таких випадках закон передбачає, що для вжиття медичних заходів, спрямованих на надання примусової психіатричної допомоги закладом, що надає психіатричну допомогу, необхідним є рішення суду. Такого роду справи протягом тривалого періоду часу вирішуються в порядку цивільного судочинства і носять назву «справи про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку».

Водночас, так було не завжди. Генеза цивільного процесуального законодавства України свідчить, що за радянських часів заклади з надання психіатричної допомоги самостійно вирішували питання про примусову допомогу такого роду. Більше того, психіатрія використовувалася не лише для допомоги особам, що потребували психіатричного лікування, а й з репресив-

ною метою. Про судовий порядок вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку питання не стояло. Наприклад, Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1929 року (в редакції закону 1958 року) не передбачав повноважень суду, пов'язаних із вирішенням справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку [2]. Так само Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1963 року в першій редакції окремо не регулював судочинство у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, проте, щодо осіб, які страждали на психічне захворювання чи недоумство, судом вирішувалося питання про визнання її недієздатною (стаття 256 ЦПК України в редакції закону 1963 року) [3].

Сприйняття українським суспільством основоположних засад доктрини прав людини, принципу верховенства права, зумовило відповідний спосіб правового мислення, яке відбилося на регулюванні примусового порядку надання психіатричної допомоги і розуміння того, що вирішення такого роду питань слід делегувати судам.

Розробники ЦПК України 2004 року порядок провадження у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку упорядкували окремою Главою 10 (статті 279-282) [4]. Аналіз зазначеної глави засвідчує, що в цілому, за ці двадцять років, регулювання процедури розгляду та вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, не змінився, хоча, як відомо, у 2017 році було прийнято нову редакцію ЦПК України.

Аналіз вищезазначених цивільних процесуальних актів засвідчує, що з часу, коли таку категорію справ було віднесено до юрисдикції суду, вони вирішувалися виключно в порядку окремого провадження. Це пояснюється відсутністю у таких справах сторін з протилежними інтересами, спірних правовідносин, інших притаманних справам позовного провадження ознак. Натомість, у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку беруть участь як заявники – лікарі – психіатри, залучається, за відповідних умов, сама особа, щодо якої вирішується питання про надання допомоги, інші особи, інтересів яких може стосуватися рішення суду, прокурор. Відсутність спірних правовідносин зумовлює логічне питання про предмет діяльності суду у таких справах. З цього приводу видається правильним зазначити, що перед судом стоїть завдання – встановити факти, з яких судом сформовано предмет доказування, дослідити та оцінити докази, які подані з метою їх підтвердження, ухвалити законне та обґрунтоване рішення, й у такий спосіб захистити права, свободи та інтереси не лише особи, яка потребує судового захисту, а й суспільних інтересів в цілому. Такі умовиводи відповідають багатьом положенням Глави 9 Розділу IV ЦПК України, якою регулюється порядок розгляду таких справ, а також положенням інших національних міжнародних актів, про які йтиметься нижче.

У цивільній процесуальній доктрині судовий порядок вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, дискусій не викликає. Умовиводи про те, чому саме в судовому порядку вирішується питання про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку і такі повноваження не належать безпосередньо медичним закладам з надання психіатричної допомоги, ґрунтуються на наступному: у справах про надання особі психіатричної

допомоги йдеться про застосування державного примусу. Тобто особа, щодо якої вирішується питання про необхідність надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, не дає згоди на таку допомогу, й становить небезпеку для себе та оточуючих.

Безпосередньо компетенцію суду щодо розгляду та вирішення судом справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку закріплено пунктом 9 частини 2 статті 293 ЦПК України, порядок розгляду та вирішення справ даної категорії урегульовано Главою 9 Розділу IV ЦПК України, яка називається «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку».

І так, у частині 2 статті 293 закріплено категорію «справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку». Саме цим терміном й прийнято оперувати в наукових та навчальних джерелах. Глава ж 9 Розділу IV ЦПК України, як вже зазначалося вище, називається «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку».

Співвідношення наведених термінів та розуміння правової природи судової діяльності у таких справах, зумовлює міркування про переважну коректність назви Глави 9 Розділу IV ЦПК України «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку». Категорія «справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку» потребує наукового осмислення.

Як бачимо, ключовими аспектами у назві справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є: 1) психіатрична допомога; та 2) примусовий порядок її надання.

Враховуючи примат міжнародних договорів, в контексті справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, насамперед видається доцільним навести визначення поняття «психіатрична допомога», закріплене у Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року» (далі – Резолюція). Пунктом в) Визначень Резолюції до поняття «психіатрична допомога» включено: а) аналіз чи діагноз психічного стану особи, б) лікування, догляд і реабілітацію у зв'язку з психічним захворюванням або можливим психічним захворюванням (пункт в) Визначень) [5].

Більш розширене поняття «психіатрична допомога» закріплене у статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»: психіатрична допомога – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин [6].

Як бачимо, в наведених правових визначеннях поняття «психіатрична допомога», безпосередньо не включено питання про судовий порядок надання психіатричної допомоги. І це не випадково, адже суд не може надавати такого роду допомогу, це сфера спеціалістів – психіатрів, судом же фактично вирішується питання про доцільність чи недоцільність надання психіатричної допомоги, застосування заходів державного примусу, оскільки особа не надає дозволу на огляд та лікування. Таким чином, положення «надання особі психіатричної допомоги» в контексті предметної діяльності суду є не зовсім коректним.

Щодо «примусового порядку» надання особі психіатричної допомоги слід зазначити, що законодавством встановлено загальне правило, відповідно до якого й для огляду особи, й для визначення способів та методів надання їй психіатричної допомоги, потрібна її згода, до того ж, ця згода має бути усвідомленою.

Принципом 11 Резолюції встановлено, що ніяке лікування не може призначатися пацієнту без його усвідомленої згоди, за винятком випадків, передбачених Резолюцією. Тотожне за змістом положення закріплено й у статті 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [7].

Відповідно до принципу 11 Резолюції, «усвідомлена згода» – це згода, одержувана вільно, без погроз або невиправданого примусу після належного надання пацієнту у формі й на мові, зрозумілій йому, достатньої та ясної інформації про: а) попередній діагноз; б) цілі, методи, ймовірну тривалість й очікувані результати запропонованого лікування; в) альтернативні методи лікування, включаючи менш інвазивні; г) можливі больові відчуття і відчуття дискомфорту, можливий ризик і побічні ефекти запропонованого лікування.

Проте, захворювання психічного спектру тим і відрізняються, що в багатьох випадках, внаслідок психічних змін, особа не усвідомлює свого стану, а, отже, отримати згоду на лікування отримати неможливо. Тому пункт 6 Принципу 11 Резолюції передбачає випадки, за яких *курс лікування може призначатися пацієнту без усвідомленої згоди*. Такими випадками є: а) у даний момент пацієнта госпіталізовано у примусовому порядку; б) незалежний повноважний орган, що має всю відповідну інформацію, пересвідчився в тому, що на даний момент пацієнт не в змозі дати або не дати усвідомлену згоду на запропонований курс лікування або, якщо це передбачено внутрішньодержавним законодавством, у тому, що, з точки зору власної безпеки пацієнта або безпеки інших осіб, пацієнт необґрунтовано відмовився дати таку згоду.

Національним законодавством України це питання вирішено у наступний спосіб:

згідно із статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», якою регулюється порядок медичного огляду задля постановки діагнозу, для психіатричного огляду особи має бути дотримано наступні умови: 1) наявність її прохання, або 2) її усвідомлена письмова згода, або 3) якщо особа визнана судом недієздатною – прохання або письмова згода її законного представника. Проте, психіатричний огляд особи може бути проведено без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника у випадках, коли одержані відомості дають достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок якого вона може завдати шкоди собі або оточуючим. У цьому випадку рішення про огляд хоча й приймається лікарем-психіатром, але також ґрунтується на письмовій заяві, яка містить відомості, що дають достатні підстави для такого огляду (від родичів особи, яка підлягає огляду, лікаря тощо). Усною може бути заява про огляд відповідної особи у екстрених випадках, за яких психіатричний огляд проводиться негайно. У випадках, коли вищезазначені умови відсутні, та за наявності обґрунтованої письмової заяви про необхідність психіатричного огляду і така обґрунтованість визнана лікарем-психіатром, ним направляється заява до суду разом із доказами, які обґрунтовують її подання.

Викладені положення Резолюції, Закону України «Про психіатричну допомогу», безпосередньо стосується цивільних справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. Матеріали судових справ свідчать про те, що, як правило осіб, що страждають на психічні захворювання, до закладів з надання психіатричної допомоги доставляють органи поліції, швидка медична допомога, рідше – родичі особи, в примусовому порядку, внаслідок настання певних дій чи подій, які не сумісні з перебуванням особи у сім'ї чи суспільстві в цілому. Неадекватні психічні стани не сприяють отриманню від них дозволу на огляд та лікування.

Системний аналіз статті 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» дозволяє зробити висновок про те, що до суду заяви про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку надходять як раз у випадках, коли немає волевиявлення особи та письмової згоди на огляд лікарем-психіатром, але існували та існують фактори, які сприяють припущенням про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або завдасть значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану у разі ненадання їй психіатричної допомоги.

Про необхідність проведення психіатричного огляду особи у разі відсутності її усвідомленої згоди особи або згоди її законного представника, лікарем-психіатром рішення приймається на підставі заяви, яка містить відомості, що дають підстави для такого огляду. Як свідчать матеріали судової практики, такі заяви можуть надходити від родичів особи, сусідів, лікарів, органів поліції тощо.

Заяви, як правило, подаються у письмовій формі, але в критичних випадках така заява може бути й в усній формі. У таких випадках огляд проводиться без усвідомленої згоди особи або згоди її законного представника за рішенням лікаря-психіатра самостійно, і психіатричний огляд проводиться ним негайно (стаття 11 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

У цьому сенсі Верховний Суд звертає увагу на ту обставину, що проведенню психіатричного огляду особи повинно передувати направлення лікарем-психіатром відповідної заяви до суду, і лише за рішенням суду про задоволення такої заяви психіатричний огляд може бути проведений у примусовому порядку. Натомість, трапляються випадки, коли особу безпідставно утримують в медичному закладі протягом кількох днів, а судом згодом не встановлено фактів, які б давали підстави для госпіталізації особи [8].

Специфічного характеру набувають випадки, коли із заявами до закладів з надання психіатричної допомоги, письмовими чи усними, звертаються родичі особи, доставляють самостійно до медичної установи. У такому разі всі факти мають встановлюватися судом з особливою ретельністю, а докази досліджуватися всебічно та у взаємозв'язку, адже матеріали судових справ засвідчують випадки задоволення судами заяв про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги, які виникли у зв'язку із зверненням, зокрема, чоловіка щодо своєї дружини. В окремих справах апеляційними судами зазначається про відсутність належних, допустимих і достовірних доказів того, що особа учиняла чи виявляла

реальні наміри вчиняти дії, що становили безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, а відтак не можливо застосувати до неї такий захід, як примусова госпіталізація до психіатричного закладу, інакше це буде суперечити т. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», підпункту «е» пункту 1 статті 5 Конвенції та ustalеній практиці Європейського суду прав людини. При цьому зазначається також, що рішення було задоволено судом першої інстанції фактично на підставі згоди дружини на лікування в психіатричному закладі та повідомленні лікаря – психіатра про те, що жінка категорично не сприймає наявні проблеми, що викликає занепокоєння [9].

У наведеній справі, розглянутій Закарпатським апеляційним судом, згода особи, щодо якої вирішувалося питання про госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги на підставі рішення суду, як раз є наявною. Разом із тим, видається, що її замало для вирішення судом питання про госпіталізацію. Недостатніми є й пояснення лікаря – психіатра (заявника) про те, що «жінка категорично не сприймає наявні проблеми, що викликає занепокоєння». А враховуючи положення міжнародних та національних актів, які закликають застосовувати госпіталізацію психічно хворих осіб у край виключних випадках, таким чином постанова апеляційного суду видається законною, обґрунтованою та такою, яка враховує найважливіші принципи захисту прав психічно хворих осіб.

І так, з одного боку згода особи на проведення психіатричного огляду – обов'язковий елемент на шляху надання психіатричної допомоги, з іншого боку, таку згоду особа може надати під тиском, з будь-яких інших причин, тому згода має бути предметом ретельного дослідження судом.

Якщо ж ми говоримо про судові справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, то, як уже частково зазначалося вище, наявними у них є обставини: 1) відсутність згоди особи на огляд та лікування; 2) необхідність у застосуванні державного примусу щодо такої особи як причинний зв'язок із фактором 1).

Мета вирішення судом таких справ є комплексною: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також забезпечення її самої та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

Задля досягнення мети у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку перед судом стоїть чимало задач. Насамперед, як вже зазначалося вище, необхідно дослідити факти, які зумовили припускати психічний розлад у особи, факт відмови особи у добровільному огляді лікарями-психіатрами, отриманні відповідного лікування, усвідомлення цих процесів тощо. Окрім цього, якщо є потреба, слід також вирішити питання про оптимальний вид психіатричної допомоги.

Вид психіатричної допомоги обумовлений виключно факторами медичного характеру – видами психіатричної допомоги, які закріплені в Законі України «Про психіатричну допомогу». Ними є: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 14).

До того ж, статтею 12 цього ж закону передбачено, що у разі необхідності продовження амбулаторної психіатричної

допомоги в примусовому порядку понад 6 місяців лікар-психіатр повинен надіслати до суду за місцем проживання особи письмову заяву про продовження надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Так само, у разі необхідності продовження госпіталізації особи, на заклад з надання психіатричної допомоги статтею 17 покладається обов'язок направити до суду за місцем знаходження закладу з надання психіатричної допомоги заяву про продовження госпіталізації у примусовому порядку.

Законодавець у Главі 10 Розділу IV ЦПК України, якою регулюється порядок здійснення судочинства у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, не оперує поняттям «вид психіатричної допомоги». В частині 1 статті 339, яка визначає підсудність таких справ йдеться про заяви, відповідно, про проведення психіатричного обліку особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку, про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та про продовження такої госпіталізації. Отже, у такий спосіб законодавцем позначено предмет заяви, і, відповідно, у рішенні має бути надано відповідь по суті цього предмету.

Як бачимо, *перший вид психіатричної допомоги, зазначений в Законі України «Про психіатричну допомогу» – психіатричний огляд*, передувє двом наступним, його мета хоча й тісно пов'язана з можливою подальшою амбулаторною психіатричною допомогою чи госпіталізацією особи до закладу з надання психіатричної допомоги, тим не менш змістовно відрізняється. Саме тому згідно статті 7 Закону України «Про психіатричну допомогу» забороняється визначати стан психічного здоров'я особи та встановлювати діагноз психічних розладів без психіатричного огляду особи.

Як вже зазначалося вище, Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» також на перше місце у визначенні поняття «психіатрична допомога» логічно ставить аналіз чи діагноз психічного стану особи, а після нього – лікування, догляд і реабілітацію у зв'язку з психічним захворюванням або можливим психічним захворюванням (пункт в) Визначень Резолюції). Так само обстеження стану психічного здоров'я – перший елемент в переліку поняття «психіатрична допомога», що зазначені у статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу». Така упорядкованість не випадкова, адже не здійснивши огляд особи, неможливо визначитись з психічним станом особи, а отже, призначити адекватний спосіб лікування.

Сукупність положень статті 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» дозволяє сформулювати мету психіатричного огляду, яка складається із з'ясування питань: 1) наявності чи відсутності в особи психічного розладу, 2) потреби в наданні їй психіатричної допомоги, 3) визначення із видом психіатричної допомоги.

У критичних випадках закон передбачає негайний психіатричний огляд особи без її згоди та на підставі усної заяви: це випадки, які свідчать про те, що особа вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольнити свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Усі зазначені вище аспекти психіатричного огляду особи є загальними. Для сфери ж судової діяльності особливу роль відіграє положення, яке визначає підстави чи алгоритм подання до суду заяв про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку. Цей алгоритм складається з наступних елементів: 1) відсутність згоди особи на огляд лікарем-психіатром; 2) відсутність підстав для негайного психіатричного огляду; 3) наявність письмової заяви про необхідність психіатричного огляду певної особи; 4) встановлення лікарем-психіатром факту її обґрунтованості. Лише за наявності усіх зазначених складових лікар-психіатр направляє до суду за місцем проживання цієї особи заяву про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, підкріплює її своїм висновком, іншими документами, які підтверджують обґрунтованість подання заяви до суду (стаття 11 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Чи означає це, що судом у кожному разі за наявності зазначених факторів, рішенням задовольняються заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку? Ні. Для суду докази, що подаються лікарями-психіатрами не мають заздалегідь встановленої сили, враховуючи положення частини 2 статті 89 ЦПК України. Тому судом може бути й відмовлено у задоволенні заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку, якщо масив доказів, результати пояснень учасників справи, у їх взаємодії та взаємозв'язку, не підтверджують підстав задоволення заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку, що передбачені законом.

Аналіз практики Верховного Суду свідчить, що в справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, незалежно від виду допомоги, а також у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок неправомірних дій закладами з надання психіатричної допомоги, питанню дотримання судами вимог закону про психіатричний огляд особи, приділяється велика увага. По-перше, адвокатами в касаційній скарзі, з посиланням на положення законодавства, про які йшлося вище, обґрунтовано зазначається про те, що психіатричний огляд має проводитись або за згодою особи, або за рішенням суду. По-друге, порушення вимог закону при проведенні психіатричного огляду, Верховний Суд обґрунтовано пов'язує із незаконністю виду психіатричної допомоги, що була призначена після такого огляду [8].

Серед основних порушень вимог закону у справах про психіатричний огляд – відсутність відомостей, передбачених статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» та які є підставою для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, недотримання строків подання заяв про психіатричний огляд особи в примусовому порядку до суду. Подекуди осіб, які у різний спосіб доставлено чи направлено до закладу з надання психіатричної допомоги, тримають протягом шести днів без огляду [9], тоді як статтею 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» встановлено, що особа, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням лікаря-психіатра, підлягає обов'язковому протягом 24 годин з часу госпіталізації огляду комісією лікарів-психіатрів.

Правових аспектів, пов'язаних із вирішенням судом справ про психіатричний огляд особи в примусовому порядку чимало, і ця обставина також обумовлює самостійність питання про психіатричний огляд особи в примусовому порядку в контексті

формування уявлення про вид цивільної справи, є очевидним. Та якщо психіатричний огляд – окремий вид психіатричної допомоги, має встановлену законом мету, а для вирішення судом питання про надання такого роду психіатричної допомоги в примусовому порядку потребує дотримання передбаченої ЦПК України процедури, таким чином, видається правильним з-поміж справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку виділяти окремо справи про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, що відображається в предметі заяви, а предмет позову чи заяви визначає категорію чи вид (підкатегорію, підвид) справи.

Амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку. Згідно статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» амбулаторна психіатрична допомога – це психіатрична допомога, яка включає обстеження, профілактику, діагностику, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, в амбулаторних умовах.

Амбулаторні умови – поняття неоднозначне. Як правило, в медичних джерелах зазначається, що амбулаторна медична допомога загалом – це надання медичної допомоги без госпіталізації особи до медичного закладу. Враховуючи зміст заяв про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, на підставі яких відкривається провадження, а також висновків лікарів-психіатрів, можна стверджувати, що амбулаторна психіатрична допомога надається медичними закладами з надання психіатричної допомоги у разі, якщо особа не потребує цілодобового медичного спостереження та лікування. Тобто особа, яка має психічне захворювання, самостійно, або за супроводом іншої особи, відвідує у встановлений лікарем-психіатром час для лікування, проходження відповідних процедур тощо.

Так само, як і у справах про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, уповноваженим розглядати питання про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку є суд за місцем проживання особи, щодо якої таке питання вирішуватиметься. Заява про надання амбулаторної психіатричної допомоги подається лікарем-психіатром з викладенням фактів, якими вона обґрунтовується, та з додаванням доказів, серед яких обов'язковим є медичний висновок лікаря-психіатра (частина 2 статті 340 ЦПК України). Саме у висновку лікаря-психіатра містяться дані про психічний стан особи та доцільність надання амбулаторної психіатричної допомоги.

Питання про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги може вирішуватися як спільно із питанням про психіатричний огляд, так і окремо. Приміром, огляд особи було здійснено за її усвідомленою згодою, а від лікування вона категорично відмовилась, проте психічний стан потребує медичної допомоги. Таким чином, враховуючи наведені міркування, видається правильним окремо виділяти й справи про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги.

Амбулаторний вид надання психіатричної допомоги має певні переваги перед госпіталізацією до закладу з надання психіатричної допомоги, особливо у випадках, коли у хворого є діти, поважного віку батьки, які потребують його уваги, робота, перерва у якій може нашкодити у майбутньому тощо.

Аналіз матеріалів судової практики свідчить про те, що заяв про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги

в примусовому порядку розглядається не багато. Очевидно, діагнози, які дозволяють призначати амбулаторний вид психіатричної допомоги, є такими, що не перешкоджають усвідомленню особами свого психічного стану і потреб у лікуванні, а, отже, вони самостійно звертаються до закладів з надання психіатричної допомоги, надають дозвіл на проведення лікування тощо.

По-іншому обстають справи у справах, коли судом вирішується питання про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

В даній роботі вже зазначалося, що в Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги», щодо госпіталізації особи до психіатричного закладу як виду психіатричної допомоги зауважується про те, що це – виключний вид психіатричної допомоги, який може надаватися у надзвичайних випадках. Тому законодавцем, з урахуванням медичних складових, встановлено конкретні умови для госпіталізації в примусовому порядку. Такими умовами, враховуючи положення статті 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», є: а) наявність у особи психічного розладу; б) відсутність її усвідомленої письмової згоди або письмової згоди її законного представника; в) обстеження такої особи або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, г) якщо встановлено тяжкий психічний розлад, внаслідок якого вона вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або г) неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Зазначені умови чи підстави надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є нічим іншим, як фактами та обставинами, які повинні, окрім інших, включатися судом до предмета доказування у справах даної категорії, а отже, підлягають встановленню судом з метою ухвалення законного та обґрунтованого рішення, захисту прав, свобод та інтересів як самої особи, щодо якої судом вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, так і суспільства у цілому. Інформація, про яку йдеться, має бути зазначена у заяві, з якою лікар-психіатр звертається до суду відповідно до частини 1 статті 340 ЦПК України, а також у висновку комісії лікарів-психіатрів.

З точки зору захисту прав людини важливим фактором є та обставина, що надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку судом шляхом госпіталізації її до закладу з надання психіатричної допомоги, сприймається сьогодні як позбавлення такої особи свободи в контексті змісту частини 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, в якій закріплено право кожного на свободу та особисту недоторканність. Ця ж норма передбачає, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Пунктом е) частини 1 статті 5 Конвенції серед випадків – законне тримання психічнохворих.

На ці обставини часто звертає увагу у своїх постановках Верховний Суд, з посиланням на відповідні рішення Європейського Суду з прав людини. Суди нижчестоящих інстанцій у своїх рішеннях також обґрунтовують свою позицію зазначеним положенням Конвенції та рішеннями ЄСПЛ. Це свідчить про належне сприйняття національними судами України поло-

жень Конвенції та рішень ЄСПЛ як джерел цивільного процесуального права з урахуванням ієрархії.

Практика національних судів України свідчить про поширеність та різноманітність проблем, пов'язаних із вирішенням судом справ про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. В основному, проблеми пов'язані із безпідставністю задоволення судами заяв закладів з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, тобто відсутністю підстав, встановлених законом для госпіталізації, порушенням прав осіб, затриманих органами внутрішніх справ внаслідок вчинення неправомірних дій тощо, неправильної постановки діагнозу доставлених до медичного закладу осіб родичами внаслідок сімейних сварок, з різною метою тощо. Водночас, непоодинокими є випадки, коли встановлення такого роду фактів судами обґрунтовано сприяло ухваленню рішення про відмову у задоволенні заяв про примусову госпіталізацію особи за безпідставністю, або ж рішення скасовувалося [8; 9].

Отже, аналіз різновидів психіатричної допомоги, які передбачені Законом України «Про психіатричну допомогу», матеріалів судової практики, підтверджують думку, що назва «справи про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку» є узагальнюючою, оскільки: 1) суд не надає психіатричної допомоги; 2) в рішеннях судів не зазначається про надання психіатричної допомоги, йдеться про задоволення чи незадоволення заяви лікаря-психіатра чи установи з надання психіатричної допомоги про надання відповідного роду психіатричної допомоги у майбутньому, після ухвалення рішення судом (частина 1 статті 342 ЦПК України); 3) у кожній справі судом, на підставі сукупності доказів, їх взаємозв'язку, підтримується чи не підтримується висновок лікарів – психіатрів про спосіб надання допомоги чи лікування психічного захворювання особи. Підставою ж вирішення судом таких питань є відсутність згоди особи на проведення зазначених маніпуляцій, й у такий спосіб правового регулювання проявляється державний примус як в інтересах окремої особи, так і усього суспільства в цілому. Ця теза підтверджується частиною 2 статті 342 ЦПК України.

Таким чином, видається обґрунтованим вважати, що предметно коло таких справ доцільно поділяти на: 1) справи про психіатричний огляд особи в примусовому порядку; 2) справи про надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Водночас, міркування про сутність зазначених справ зумовлює й думку про те, що судом фактично надається дозвіл на вжиття закладом з надання психіатричної допомоги відповідних заходів в примусовому порядку, тому більш правильними були б назви: 1) справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром; 2) справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Питання про те, чи є підстави виділяти окремо справи про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, яка була госпіталізована, що також передбачено законодавством, видається неоднозначним.

ЦПК України не прив'язує у якійсь спосіб заяви лікарів-психіатрів про продовження амбулаторного лікування чи продовження госпіталізації в примусовому порядку до справ, за рішенням у яких осіб, можливо, було первісно оглянуто та призначено відповідний вид психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Аналіз Глави 9 Розділу IV ЦПК України дає підставу стверджувати, що заяви про продовження амбулаторного психіатричного лікування в примусовому порядку, про продовження госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, подаються до суду з метою відкриття нових, окремих проваджень, у яких міститься вимога про задоволення судом заяв, а, отже, це нова справа, із своїм номером тощо. В окремих випадках вона може вважатися своєрідним продовженням первісного рішення суду, оскільки у такому випадку рішення суду про огляд, амбулаторну допомогу чи госпіталізацію в примусовому порядку, для справ про продовження такого роду допомоги, набуває преюдиціального значення. У разі ж, якщо особі було надано амбулаторну психіатричну допомогу чи госпіталізовано до психіатричного закладу на підставі її усвідомленої згоди, але для продовження лікування згода відсутня, і лікарем-психіатром подається заява до суду, таким чином, йдеться про окремий різновид справ – справи про продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про продовження госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

В контексті регулювання процесуального порядку розгляду та вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV ЦПК України видається правильним зазначити, що вона потребує більш детального регулювання порядку розгляду та вирішення судом кожного підвиду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про які йшлося. Візьмем, до прикладу, статтю 339 з назвою «Підсудність»: абсолютно очевидно, що і фахівцю, і пересічній особі, складно розібратися у нюансах даного положення, воно є нагромадженням і нечітким.

Різні правові прив'язки щодо підсудності кожного підвиду справи, підстави психіатричного огляду, амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, різні докази, зокрема, різні види медичних висновків, різні строки розгляду кожної справи тощо, обумовлюють потребу в окремому регулюванні кожного виду справ, оскільки закон має бути зрозумілим, чітким, максимально інформативно вичерпним, ясним та доступним не лише для юриста.

В контексті розмежування справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку також звертає на себе увагу зміст принципу 3 Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги», яким передбачено, що кожна особа, яка страждає на психічне захворювання, має право, наскільки це можливо, жити та працювати у суспільстві.

Зазначене положення очевидно слід розуміти таким, що навіть за наявності в особи психічного розладу, за будь-якої можливості її потрібно залишати в соціумі. Соціум сприяє більш швидкому одужанню, соціалізації, розвитку комунікативних навичок, взаємодії з іншими тощо. І, навпаки, ізоляція особи, яка має психічне захворювання, поглиблює асо-

ціалізацію. Тому надання психіатричної допомоги у вигляді амбулаторного лікування є більш прийнятним варіантом з огляду на вищезазначене конвенційне положення. Проте, психічний розлад подекуди має такий характер, що унеможливує перебування психічно хворої особи в колі сім'ї, вільно пересуватися тощо. І перед органами та медичними установами постає питання про надання особі психіатричної допомоги шляхом госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги.

З огляду на зазначене видається правильним вважати, що суддям, присяжним засідателям, а дана категорія цивільних справах згідно частини 4 статті 293 ЦПК України розглядається у колегіальному складі суду: один суддя і два присяжних, слід особливу увагу приділяти медичному висновку як одному з основних доказів, а також вживати усіх заходів задля залучення самої особи, щодо якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, в судові засідання. Дослідження медичного висновку, у якому лікарями-психіатрами зазначається вид психіатричної допомоги, якого потребує особа, інших доказів, опитування заявника-лікаря-психіатра, самої особи, її родичів, близьких, сусідів тощо, тобто всебічне дослідження обставин справи, сприяє визначенню виду психіатричної допомоги з урахуванням ідеї, закріпленої у принципі 3 Резолюції.

З цього приводу у принципі 15 Резолюції зазначається й про те, що при госпіталізації особи, коли вона потребує лікування в психіатричному закладі, має бути докладено усіх зусиль задля того, аби уникнути примусової госпіталізації.

На перший погляд, у наведеному положенні закріплені тези, які протирічать одна одній. Проте видається, що укладачі Резолюції, розуміючи та сприймаючи наслідки ізоляції особи навіть у складних випадках, у такий спосіб звертають увагу компетентних установ країн – членів ООН на ту обставину, що поміщення особи до психіатричного закладу – виключна міра, яка може вживатися у випадках, коли у інший спосіб надати психіатричну допомогу особі, яка її потребує, неможливо, і встановлено фактори, які це засвідчують.

Висновки

1. Однією з фундаментальних засад в сфері надання психіатричної допомоги та дотримання прав психічно хворих осіб, встановлених Принципом 11 Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року, статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», є отримання згоди особи на психіатричний огляд, надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги.

Судові справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку обумовлені відсутністю згоди особи, щодо якої є припущення про наявність психічного захворювання, а рішення суду про задоволення заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є своєрідним дозволом держави на життя примусових заходів, спрямованих на лікування особи у спосіб, передбачені законом.

2. Мета вирішення судом таких справ є комплексною: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також забезпечення її самої

та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

3. Видається обґрунтованим вважати, що предметно коло таких справ доцільно поділяти на підкатегорії чи підвиди: 1) *справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром*; 2) *справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку*; 3) *справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку*.

Такий висновок засновується на:

а) змісті статей 11, 12, 13 та ін. Закону України «Про психіатричну допомогу», якими встановлено види психіатричної допомоги, а це: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 13);

б) предметній регламентації заяв у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV ЦПК України, у якій йдеться про заяви, відповідно, про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку, про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та про продовження такої госпіталізації;

в) різних правових прив'язках щодо підсудності кожного підвиду справи, різних підставах психіатричного огляду, амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, різних доказах, зокрема, різних видах медичних висновків, різних строках розгляду кожної справи тощо.

Видається доцільним також окремо виділяти справи про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, оскільки для продовження психіатричного лікування лікарем-психіатром подається окрема заява, відкривається відповідне провадження, здійснюється судочинство в порядку, передбаченому Главою 10 Розділу IV ЦПК України тощо.

4. Глава 10 Розділу IV ЦПК України потребує коригування у спосіб, який дозволить правозастосовувачу чітко розуміти процедуру вирішення судом питання про надання відповідного різновиду психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Література:

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/show>
2. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР від 11 вересня 1929 р. Держ. Вид-во політичної літератури УРСР. Київ. 1958.
3. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. Держ. Вид-во політичної літератури УРСР. Київ. 1963. С. 93.
4. Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. Вид-во «ІСТИНА». Київ. 2004. С. 225–227.
5. Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» 17 грудня 1991 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document>

6. Закон України «Про психіатричну допомогу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua//...>
7. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/show>
8. Постанова Верховного Суду від 10.03.2021 р. Справа № 201/11896/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
9. Постанова Закарпатського апеляційного суду у Справі № 297/3100/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

Hrabovska O. Differentiation of civil cases on providing a person with compulsory psychiatric care

Summary. The article substantively discloses the legal nature of cases of compulsory psychiatric care for a person, which are considered and resolved by courts in the course of civil proceedings.

It is proved that the competence of the court to resolve cases of this category is due to the lack of a person's consent to psychiatric care, while the fundamental legal acts in this area, in particular, United Nations General Assembly Resolution 46/119 on the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care, 17th December 1991 (para. 11), the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" (Article 11), provided of the need to obtain the consent of a person for such assistance.

The purpose of the court's decision on the provision of a person with psychiatric care in compulsory order is established: resolve the issue of the validity of the provision of a certain type of psychiatric care by an institution for the provision of psychiatric care to a person in respect of whom the court decides on the provision of such assistance to her, as well as to protect herself and society from possible negative consequences associated with mental illness.

Considering the types of psychiatric care established by Section II of the Law of Ukraine "On Psychiatric Care," which establishes the types of psychiatric care: 1) psychiatric examination (Article 11); 2) outpatient psychiatric care (Article 12); 3) hospitalization of a person to an institution for the provision of psychiatric care (Article 13), as well as substantive regulation of applications for the provision of psychiatric assistance to a person by compulsory order of Chapter 10 of Section IV of the Civil Procedure Code of Ukraine, it is proposed to divide cases on the provision of psychiatric assistance to a person into subcategories (subspecies): 1) the case of granting the court permission to force the examination of a person by a psychiatrist; 2) cases of granting permission by the court to provide a person with outpatient psychiatric care compulsorily; 3) the case of granting the court permission to hospitalize a person to an institution for the provision of psychiatric care in a compulsory manner.

To conclude the expediency of separating into separate categories cases of court granting permission to continue outpatient psychiatric care compulsorily, and cases of court granting permission to continue hospitalization of a person in a compulsory manner, since for the continuation of psychiatric treatment by a psychiatrist a separate application is submitted, opened relevant proceedings, judicial proceedings are carried out in the manner prescribed by Chapter 10 of Section IV of the Civil Code of Ukraine, etc.

Key words: civil justice; civil cases; separate proceeding; psychiatric care; compulsory psychiatric care; category of civil cases; subcategory (subtype) of civil cases.